

РЕГИОН ЗАПАДНОГ БАЛКАНА У ЗВАНИЧНОМ ДИСКУРСУ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ НАКОН ОТПОЧИЊАЊА БЕРЛИНСКОГ ПРОЦЕСА

Сажетак: У настојањима да истовремено обезбеде политички легитимитет и напредак у процесу приступања Европској унији, званични представници и институције Србије конструишу значење појма Западни Балкан на два супротстављена начина, обраћајући се различитим публикама. Две репрезентације региона полазе од субјекатских позиција оличених у два архетипска дискурса о идентитету и култури у Србији, националном и грађанском и њихови наративи су међусобно искључиви. У раду се анализирају друштвено-политичке околности настанка и садржина репрезентација Западног Балкана и нуди тумачење њихових импликација на политику Србије према региону. У светлу нове методологије процеса приступања ЕУ и глобалног пораста национализма, доводи се у питање одрживост овог двоструког представљања.

Кључне речи: Западни Балкан, Србија, национализам, Европска унија, дискурзивне стратегије

У ауторском тексту за бриселски портал *Politico Europe* председник Србије Александар Вучић написао је у марту 2018. године:

Будућност Балкана данас се чини светлијом него што су многи предвиђали пре две деценије. (...) Да нисмо веровали у заједничку будућност региона и у то да смо део система који нас повезује ради заједничког циља, не бисмо могли да превазиђемо године љутог непријатељства које нас је раздвојило. (...) Западни Балкан је из прве руке осетио деструктивне ефекте национализма. Сада, у тренутку када се многе европске земље окрећу самима себи, желимо да погледамо изван наших граница и фокусирамо се на оно што нас повезује (Тањуг, 2018).¹

Овим речима он, као званични представник Србије, описује Западни Балкан (ЗБ) као јединствен регион, чије су државе упућене на међусобну сарадњу независно од процеса приближавања Европској унији (ЕУ) и који је захваљујући вери у заједничку будућност превазишао *деструктивне ефекте национализма* са краја 20. века. Тај опис алудира на заједничку прошлост саме ЕУ након Другог светског рата и у складу је са настојањима Уније да поспешу регионалну сарадњу и добросуседске односе на ЗБ. Он се може тумачити и као порука званичницима ЕУ о томе да данашња Србија има конструктиван приступ у политици према суседним државама и региону, окренут будућности, а не прошлости и да је због тога поуздан партнер ЕУ.

¹ *Politico Europe* је је најутицајнији извор вести и информација за службенике институција Европске уније, који редовно прати 72% представника ове групе. Такође, овај портал редовно прати и 75% представника групе означене као *креатори јавног мњења* у Унији (Savanta Comres, 2018).

Истовремено, када министар одбране Републике Србије Александар Вулин, обраћајући се домаћој публици, назове Црногорце *бившим Србима* (Novosti Online, 2020), а Албанце са Косова *Шиптарима* (B92, 2019), он, такође као званични представник Србије, имплицитно представља ЗБ на сасвим супротан начин: погрдним означавањем етничких група и грађана евоцира недавну конфликтну прошлост, чиме ЗБ приказује као нејединствен, регион оптерећен непријатељствима, у којем међусобно непоштовање искључује могућност сарадње. Такав начин представљања може се тумачити као настојање да се подстицањем националне нетрпељивости у јавности подстакне националистички сентимент као фактор друштвене кохезије и тако ојача подршка грађана носиоцима власти.

Према схватању о дискурзивној природи друштвене стварности, начин на који се она представља кроз језик, симболе и симболичне радње утиче на то како разумемо свет око себе и како одговарамо на њега (Patterson & Monroe, 1998). Начини представљања, *репрезентације* појава из стварности, одређују оквире могућих политичких исхода и дају легитимитет конкретним политикама (Hansen, 2006; Nojman, 2009). Као део друштвене стварности и интереси политичких актера обликовани су језиком, али они језик могу употребљавати и стратешки, могу манипулисати наративима и поступати рационално да би остварили своје интересе (Subotić, 2016).

У том смислу постављам питање: када званични представници Републике Србије представљају Западни Балкан на неконзистентан начин, истовремено репродукујући две међусобно искључиве репрезентације региона, које интересе они настоје да остваре и какве су импликације таквог двоструког представљања на политике према региону?

У раду ћу настојати да образложим тезу да истовременим представљањем региона ЗБ као *злонамерног комшилука Србије* и као *млађег брата ЕУ*, институције и званични представници Србије настоје да задовоље два интереса. Прво, да кроз подстицање национализма обезбеде политички легитимитет на унутрашњем плану. Друго, да демонстрацијом посвећености стабилизацији ЗБ кроз развој регионалне сарадње осигурају напредак у процесу приступања ЕУ. Међусобна искључивост појединачних елемената ова два начина представљања има импликација на политику према региону – она отежава компромисни приступ решавању спорних питања и дестимулише активан приступ регионалној сарадњи у области процесуирања ратних злочина, као и регионалним иницијативама за помирење.

Рад почиње објашњењем значаја репрезентација региона у званичном дискурсу за обликовање политичких исхода, представљањем везе репрезентација региона и националног идентитета и дискурзивних стратегија. У вези са тезом да представљањем ЗБ као *злонамерног комшилука Србије* институције и званични представници теже да осигурају подршку грађана, кратко ћу представити научна сазнања о национализму као извору легитимитета власти, о механизмима подстицања националистичких осећања и о дискурсима о националном идентитету у савременој Србији. У вези са тезом о представљању региона као *млађег брата ЕУ*, указаћу на значај политика Србије према региону и суседима са аспекта процеса приступања ЕУ. Објаснићу порекло синтагме Западни Балкан и значај Берлинског процеса за конструисање њеног значења. Описаћу субјекатске позиције са којих се у званичном дискурсу Србије конструише појам ЗБ и везу званичног дискурса са медијским. Идентификоваћу обе репрезентације ЗБ у примерима званичног дискурса и стратегије којима се конструишу, што ће указати на интересе који се настоје остварити. На крају ћу размотрити исходе политика према региону и суседима којима супротстављене представе региона ЗБ дају легитимитет.

У истраживању је коришћен метод друштвено-историјске анализе дискурса. Најпре сам формулисала пет питања којима се идентификују наративи репрезентација региона ЗБ² и прикупила емпиријске материјале – типичне примере дискурзивних аката институција и званичних представника Србије.³ Анализирала сам аспекте друштвено-историјског контекста релевантног за политику Србије према региону и субјекатске позиције са којих актери званичног дискурса конструишу ЗБ. На основу лингвистичких одлика дискурзивних аката и/или анализе садржаја идентификовала сам и описала наративе обе репрезентације региона. Уз помоћ шеме аргумената и мотива (Wodak & Meyer, 2015) указала сам на употребљене дискурзивне стратегије, интересе који се њима настоје задовољити, као и на међусобне противречности. На основу увида у службене извештаје и стручне анализе предложила сам тумачење импликација истовременог постојања две репрезентације ЗБ на политику Србије према региону.

² (1) ко смо *ми* (Срби као етничка група или грађани Србије), а ко *регион* (појединачне државе-нације или јединствена целина)? (2) каква нам је заједничка прошлост (који кључни историјски догађаји одређују наше односе, како их се сећамо и како их обележавамо)? (3) имамо ли заједничку културу (језик, књижевност, уметност, популарну културу)? (4) какве су нам садашњост и будућност (да ли се суочавамо са сличним проблемима, да ли ћемо их решавати заједнички, имамо ли перспективу чланства у ЕУ)? и (5) који географски простор сматрамо регионом (простор који заузимају државе ЗБ, или оне настале распадом СФРЈ) и да ли имамо заједничке знамените представнике и онтичке просторе?

³ Емпиријски материјал укључио је примарне и секундарне изворе: стратешка документа и акте институција Републике Србије, јавне говоре, медијске објаве текстова о извештаје о актима, објаве на друштвеним мрежама, извештаје о комеморативним праксама, прегледе уџбеника историје и сл.

1. Представљање региона

Дискурзивна природа друштвене стварности

У раду полазим од схватања о конститутивној улози идеја, идентитета и културе, по којем начин на који је *стваран* свет приказан кроз дискурсе одређује оквири могућег и легитимног. Дискурси су системи значења који се конструишу кроз активности и праксе друштвених актера. Користећи језик и симболе актери дефинишу субјекте и објекте и приписују им значења, чиме производе одређене режиме истине, а дисквалификују супротне. Доминација једног над другим дискурсом представља се као *здрав разум*, док заправо одражава тренутне односе моћи у друштву (Milliken, 1999).

Политички дискурс чине активности и праксе учесника у политичком процесу (Van Dijk, 1997). Он одређује оквири политичког деловања и обезбеђује легитимитет конкретним политикама (Parsons, 2017). Политички дискурс чији су актери институције и званични представници државе називам у раду званичним дискурсом.

Дискурси се састоје од груписаних репрезентација, представа о стварима и феноменима исказаних језиком и симболима. Оне се конструишу кроз друштвену интеракцију, комуницирањем наратива којима објашњавамо свет око себе, нестабилне су и подложне деловању случајности. (Nojman, 2009; Milliken, 1999). Њихова садржина је нормативне природе и одражава идентитетске позиције наратора, односно њихове индивидуалне и групне идентификације (Patterson & Monroe, 1998).

Идентитетске позиције, колективни и индивидуални *идентитети*, нису природна стања, већ репрезентације сачињене од аутобиографских наратива, прича о томе ко смо, како разумемо свет око себе и формирамо очекивања. Репрезентације идентитета увек изражавају сличности и разлике субјекта *ми* у односу на друге. *Други* могу бити слични или различити од *нас* просторно, у смислу географске раздаљине и државних граница, темпорално, према нивоу друштвене развијености и етички, у цивилизацијском смислу који може захтевати нашу интервенцију (Hansen, 2006).

Веза националног и регионалног идентитета

Репрезентације које се конструишу у званичном дискурсу неке државе полазе од идентитетске позиције сопствене нације, тј. репрезентације националног идентитета. Национални идентитет чине приче којима се представља нека нација, феномен који, налик Бурдјеовом хабитусу, обухвата систем заједничких идеја, начина разумевања, емотивних афинитета и предиспозиција за понашање стечених кроз социјализацију. Пошто је друштвено конструисан, национални идентитет није јединствен у

есенцијалистичком смислу, већ у различитим областима живота и у односу на разне теме постоје његове различите репрезентације, нестабилне и међусобно неконзистентне, у којима се могу препознати и елементи репрезентација из прошлости (De Cillia et al., 1999; Hansen, 2006). Репрезентација нације, тј. националног идентитета састоји се из више наративних елемената: појмова *ми* и *они*, прича о заједничкој историји, о култури, о садашњости и будућности, као и о *националном телу* у географском смислу, у смислу архитектуре, пејзажа, па чак и тела знаменитих припадника нације, као и у смислу *онтичких* простора, локалитета и здања која имају важну улогу у причама којима се конструише нација (De Cillia et al., 1999; Ejodus, 2020).

Као што нација није природно стање, ни регион није природан простор. Он се конструише људским деловањем, кроз процес регионализације, током којег претходно хетероген простор постаје хомоген у погледу културе, безбедности, економских прилика и политичких режима (Hettne & Söderbaum, 1998:2). Према теорији изградње региона његови неимари идентификују и обрађују сличности и разлике и следећи своје интересе одлучују које од њих ће у будућности бити релевантне, а које не, конструишући тако регионални идентитет (Nojman 2011). За државе које се физички налазе у региону који граде он није *друго*, већ *полу-друго*, њихов *меки* идентитет, спрам *јаког*, националног (Ristić i dr., 2016). Због тога ће репрезентација региона, националног полу-другог, имати исте наративне елементе као репрезентација нације и биће заснована на представама о сопственом националним идентитету. Начин на који је регион представљен отвориће могућност за неке политике према суседним државама и регионалној сарадњи и искључити друге.

У репрезентацијама националног и регионалног идентитета важну улогу има колективно сећање, начин на који се у званичном дискурсу памти прошлост и изнова реконструише кроз правни и образовни систем и друштвене ритуале – меморијализације, државне празнике, обележавања значајних датума и др. Сценарији комеморативних пракси и уџбеници историје често садрже једностране приказе сопствене нације као хероја или жртве или некритички говоре о *златном добу*, игноришући доказе који их доводе у питање. Тако изнова оснажују националне митове, приче на којима се заснивају национални идентитети (Wertsch & Roediger, 2008). Истовремено, кроз фабриковање и обнављање митова о славној прошлости не обликује се само национални идентитет, већ се и изражавају односи моћи у друштву (Јовић, 2018). Зато се демитологизацији таквих представа тумачењима која доводе у питање обрасце сећања владајућих група редовно противе црква и држава (Kuljić, 2006).

Стратешка конструкција региона

Иако језик конституише друштвену стварност, политички актери могу свесно обликовати националне и регионалне идентитете водећи се рационалношћу, настојећи да остваре сопствене интересе (Finnemore & Sikkink, 2001). Стратешка употреба наратива притом не значи да су мотиви политичких актера измештени из дискурса као система значења, него да они доносе рационалне одлуке у оквирима *густог нормативног друштвеног окружења које конституише њихове преференције и изборе*. (Subotić, 2016:611). У том смислу, када кроз говор и активности конструишу репрезентације региона институције и званични представници држава прате сопствене интересе. Ти интереси могу бити конструисани у дискурсу о нацији, али могу бити пореклом из неких других дискурса – о моћи, о технолошком напретку, о глобализацији, о безбедности и др. (Nojman, 2011; Галимберти, 2018).

Међутим, званични дискурс о региону увек ће сугерисати да институције државе својим активностима и праксама доприносе националним интересима, који у различитим дискурсима о националном идентитету и култури могу бити различито конструисани. Разлог томе је што се регион, као национално полу-друго, у званичним дискурсима држава које му припадају не може конструисати без реферисања на сопствену субјекатску позицију, тј. репрезентација региона прати интересе који произилазе из норми утврђених у дискурсу о нацији. То не значи и да она заиста мора бити у функцији њиховог остварења. Наиме, представници држава могу настојати да кроз говор и активности у вези са регионом задовоље неке друге интересе, који имају порекло у другим дискурсима, а не у дискурсу о националном идентитету и култури. На пример, носиоци власти могу имати интерес да оснаже подршку грађана, који је конструисан у оквиру дискурса о моћи; могу тежити привредном напретку, интересу пореклом из дискурса о расту и тржишту, или приступању војном савезу, интересу уобличеном у дискурсима о глобализацији и безбедности. У сваком случају, конструишући регион званични дискурс ће увек настојати да као националне представи и оне интересе који не произилазе нужно из дискурса о нацији. Том приликом институције и званични представници државе манипулисаће језиком и симболима и користити различите дискурзивне стратегије да би, у складу са својим интересима конструисали репрезентацију региона.

Према циљевима, дискурзивне стратегије изградње нације, односно националног идентитета могу бити конструктивне, стратегије одржавања и легитимизације, стратегије промене и стратегије негације старих наратива (De Cillia et

al., 1999). Аналогно овој подели, наротивима о региону могу се остваривати различити циљеви – изградња регионалног заједништва или изазивање подела, учвршћивање постојећих ставова и оправдавање контроверзних догађаја, иницирање промене установљених пракси, као и деконструкција и порицање уврежених ставова и уверења.

Дискурзивне стратегије реализују се друштвено контекстуализованом употребом језика и лингвистичких средстава, као и кроз активности, употребом симбола и симболичним радњама. Али, језик и друга семиотска средства могу и повратно деловати на конструкције друштвене стварности (Subotić, 2016). У случају репрезентације региона, односно регионалног идентитета, начин на који се она конструише може модификовати репрезентације националног идентитета.

2. Национализам као извор политичког легитимитета

Изградња нације и идеологија национализма

Конструисање репрезентације националног идентитета, *изградња нације*, историјски настаје као резултат потребе владалаца модерних држава да за монопол над силом добију сагласност највећег дела оних којима се влада. Да би конструисале заједнички, што репрезентативнији ентитет који ће им дати ту сагласност, елите покрећу процес изградње нација, у којем идеологија национализма има улогу *друштвеног лепка* – држи на окупу припаднике једне државе (Malešević, 2017).

Национализам је *политичко начело које тврди да политичка и национална јединица треба да буду истоветне* (Gellner, 1998:21). Заснован на суверености нације и једнакости људи, национализам настаје као дискурс који служи да за политичке програме носилаца друштвене моћи придобије што већи део хетерогеног становништва. Њиме се, упоредо са организацијским развојем државе и индустријализацијом *измишља нација*, тако што се кроз активности и праксе конструишу представе о националном идентитету, о томе ко смо *ми* (Anderson, 1983). У том процесу се као национални означавају језици, а око одабраних догађаја стварају се националне историје. Стереотипима о *нашем* народу развија се теза о јединствености и заједничкој судбини, а о култури се говори као о генетском наслеђу. Као контрапункт *нама*, који представљамо стандарде нормалног, конструишу се *други*, који мање или више одступају од тих стандарда (Bilig, 2009).

Изградња нације тече као процес *идеологизације одозго*, током којег идеологија национализма споро и поступно продире у целокупна друштва. Утолико је национална држава производ идеологизације и историјских околности, а не природни извор

идентитета настао услед жеље да се очува сопствена култура (Gellner, 1998; Malešević, 2017). Истовремено, национализам није идеологија у смислу скупа вредности и принципа за организацију друштвеног живота. Он је *танка* идеологија, *оперативна стратегија* која почива на раширеним праксама и уверењима да је дужност припадника неке нације према ентитету који је представља испред свих других обавеза, да свако припада некој нацији и да је отуђивање од нације вид моралног пропадања, национална издаја. Разлог широког прихватања идеологије национализма је у томе што она државу-нацију – безличну организацију засновану на инструменталној рационалности – приказује као *циновску породицу*, заједницу најмилијих која почива на љубави, представља сигурно уточиште, ону којој дугујемо солидарност (Hobsbawm, 1993; Simeunović, 2009; Malešević, 2017).

Када се нација једном успостави одозго, национализам постаје неприметан, *баналан*. Он се обнавља кроз непрекидно истицање појма нације – у политичким говорима, медијима, кроз образовање, културу и спорт (Bilig, 2009). Кроз свакодневне праксе појам националне припадности се натурализује толико да је у савременом свету незамисливо да појединац не припада ниједној нацији. Истовремено, национализам по дефиницији не укључује припаднике мањина и других нација, па може угрожавати начела једнакости и равноправности. Према нивоима искључења национализам може бити латентан, када је друштвено и политичко искључење мање изражено, али променом реторике може прећи у вирулентни, који укључује репресију и маргинализацију мањинских етничких група или чак насилни, који може довести до сецесионизма, етничких чишћења и државног насиља (Bieber, 2018).

Претње онтолошкој безбедности као извор националистичких осећања

Процес глобализације није битно нашкодио утемељењу држава у националном идентитету. Ипак, иако су националне државе и данас основна јединица глобалне друштвене организације, саме нације нису политички актери, већ категорија коју политички актери користе (Simeunović, 2015; Malešević, 2017). Због тога што нација окупља највећи део становништва, за актере који желе да осигурају широку подршку опортуно је подстицање националистичких осећања упоредо са представљањем сопствених интереса као националних и представљањем себе као аутентичног представника нације. Тенденциозно подстицање националистичких осећања у циљу прибављања легитимитета, није резервисано за десничарске странке и може бити стратегија и државних и недржавних актера.

Према Ентонију Гиденсу, националистичка осећања најлакше је инспирисати када је угрожена *онтолошка безбедност*. Реч је о ситуацијама у којима је нарушавањем животних рутина угрожено поверење у трајност односа са *значајним другима* и у предвидљиве обрасце свакодневног живота, или у којима је у питање доведен континуитет аутобиографског наратива, тј. доследност прича о томе ко смо и шта чини нашу прошлост. Када се поводом ових егзистенцијалних аспеката појави анксиозност, појединци посежу за идентификацијом са нацијом и емотивно се инвестирају у њене симболе (Bilig, 2009; Mitzen, 2006). У таквом стању, лакше и снажније ће подржати актере и политике који наглашавају националистичке наративе.

Као рутински начин за одржавање легитимитета власти, институције и представници државе непрекидно репродукују национални идентитет кроз свакодневни, банални национализам. Међутим, када им је легитимитет због неког догађаја доведен у питање, или када је неопходно мобилисати подршку грађана за одређену политику или меру, или током предизборне кампање, још је ефектније подстицати националистичка осећања секуритизацијом претњи по онтолошку безбедност.⁴ То ће бити случај у ситуацијама када носиоци власти уверавају грађане да су друге нације или њихови лидери злонамерни и непријатељски настројени према *нашој* држави-нацији, или да мањине или мигранти угрожавају права етничке већине; када распламсавају неповерење у међународне институције или их оптужују да намерно делују против *нашег* народа; или када као непријатеље нације, издајнике означавају грађане и организације које доводе у питање самодопадљива тумачења историје, начин управљања државом или заговарају конкурентске визије будућности.

Политичка импликација секуритизације претњи по *опстанак нације* је легитимизација политике конфронтације и смањење могућности за сарадњу, уз отварање простора да национализам из латентног пређе у вирулентни или насилни.

Национализам и национални идентитети у савременој Србији

Када је реч о Србији, национално-ослободилачка (у даљем тексту: националистичка) репрезентација националног идентитета обликује политичке исходе од стварања модерне државе, крајем 19. века, уз кратке периоде у којима су државне

⁴ Секуритизација је процес дискурзивне конструкције егзистенцијалних претњи по вредност коју је потребно сачувати, који оправдава предузимање ванредних мера, а десекуритизација процес у обрнутом смеру, када се у односу на објекте безбедности конструише престанак претње (Buzan et al., 1998).

политике биле обликоване под утицајем грађанско-демократског (у даљем тексту: грађанског) дискурса (Ejdus, 2007).

Успон национализма у савременој Србији почиње у оквиру СФРЈ, када је од почетка осамдесетих година 20. века, супротно државном наротиву о братству и јединству мобилизација по националној основи у државним институцијама узела маха. У миљеу економске кризе, друштвене либерализације и смене генерација у комунистичкој партији, грађани се постепено подстичу на национално самоопредељење, а дискурс о двоструком идентитету – националном и југословенском – трансформише се у дискурсе о партикуларним националним идентитетима. У тој атмосфери Српска академија наука и уметности 1986. године припрема Меморандум, документ који је указао на политичку и економску дискриминацију Срба у уставном устројству федерације, на друге народе СФРЈ као кривце и позвао на промене којима би се та неправда исправила. Својом садржином и честом употребом термина *жртва*, *културни геноцид*, *асимилација*, *покрштавање*, Меморандум је објединио кључне нарative националистичког дискурса који се у то доба обнављао у друштву – улогу жртве, деловање унутрашњих и спољних непријатеља и завере против Србије (Владисављевић, 2019; Russell-Omaljev, 2016). Теме и мотиви дискурса оваплоћени у Меморандуму разрађени су и снажно пропагирани током владавине Слободана Милошевића од стране државе, медија и културе подржане од стране државе, а као његов темељни мит, још од средине осамдесетих обновљена је легенда о Косову као *срцу Србије, најскупљој српској речи*. Њиме је, у контексту наглог осиромашења и изопштења из међународних организација, економије, спорта и културе уобличен идентитет поносних Срба, *инација*, супротстављених вредностима политичког Запада.

Паралелно са овим идентитетом чијом је изградњом обезбеђивана подршка за ратове, развија се грађански, дискурс *друге Србије*, најпре као скуп антиратних протеста, који се од средине деведесетих година организује у форми невладиних организација и алтернативних, малих медија, подржаних махом од мировних организација и развојних агенција из Европе и Сједињених Америчких Држава. Крајем деведесетих година овај грађански блок окупља око себе широку анти-милошевићевску коалицију, али се брзо након смене власти 2000. године он цепа на два дела. Мањи део – *тврди либерали* – сматра да Србија мора да се огради од кршења људских права током пост-југословенских ратова и гласно се залаже за права свих мањина. Већи део – *меки либерали, умерени националисти* – усваја реторику о Србима као жртвама, нарative о славној прошлости и скепсу према политичком Западу, али се

противи радикалном, насилном национализму, који се после смене Милошевића маргинализује (Russell-Omaljev, 2016).

Након Петог октобра – ненасилне револуције којом је 2000. године свргнут недемократски режим и створена могућност за изградњу демократских институција и промену политике међународних односа – и грађанска репрезентација националног идентитета Србије одразиће се на државне политике (Владисављевић, 2019). Србија се тада стратешки опредељује за приступање ЕУ, чији је дискурс о владавини права и људским правима подударан дискурсу *друге Србије*. Истовремено, националистичка репрезентација идентитета задржава снажан утицај у језику и праксама институција и званичних представника Србије и у медијском дискурсу. Без обзира да ли је разлог овог интереса очувања идентитета или неки други, подстицање национализма помаже јачању подршке грађана и очувању односа моћи.

3. Однос Србије и Европске уније

Приступање ЕУ као стратешки приоритет Србије

Уз интерес да обезбеде легитимитет за останак на власти, институције и званични представници Србије имају и интерес да обезбеде напредак у процесу приступања ЕУ, уз политичку и финансијску подршку њених институција и чланица.

Перспектива приближавања ЕУ за Србију, тј. Савезну Републику Југославију (СРЈ) отвара се после успеха Петог октобра. Нова ера у односима ЕУ и СРЈ проглашена је убрзо после смене власти, када је на самиту Савета Европе у Бијарицу СРЈ позвана да се придружи Процесу стабилизације и придруживања (ПСП), политичком оквиру односа ЕУ и ЗБ. Након одлагања због недовољне сарадње са Међународним кривичним судом за бившу Југославију, Србија је 2008. потписала са ЕУ и Споразум о стабилизацији и придруживању (ССП), чији је крајњи циљ чланство, поднела захтев за чланство и 2012. године добила статус кандидата. Преговори о чланству започели су 2014. године, након потписивања споразума о принципима нормализације односа Београда и Приштине. До јуна 2020. отворено је осамнаест од тридесет пет преговарачких поглавља, а два привремено затворена.

Србија нема стратегију спољне политике, али да је приступање ЕУ стратешки приоритет јасно је из Стратегије националне безбедности, где су европске интеграције и чланство у ЕУ означене као посебан национални интерес (Сл. гласник РС, 2019). Да би се законодавство и пракса ускладили са стандардима ЕУ израђен је Национални план за усвајање правних тековина Уније, основано је Министарство за европске

интеграције, у оквиру министарстава посебне организационе јединице посвећене су односима са ЕУ, а европским интеграцијама бави се и један скупштински одбор.

Важан инструмент ПСП је финансијска помоћ. Тако је у оквиру предприступне помоћи (ИПА), ЕУ у периоду 2014-2020. године Србији наменила 1,54 милијарде евра за реформе у области владавине права, економије, заштите животне средине, социјалне политике и за нормализацију односа са Косовом и Метохијом (у даљем тексту: Косово) (European Commission, 2020a). Србија користи и средства Вишекорисничке ИПА, за пројекте регионалне сарадње, као и средства из десет програма ЕУ намењених чланицама (European Commission, 2020b).

Регионална сарадња и добросуседски односи у оквиру политике условљавања

Уз финансијску помоћ, процес приступања ЕУ одликује и принцип условљавања. Он подразумева да се економски и политички подстицаји државама у процесу приступања ЕУ везују за побољшање стања у областима људских права и демократије, као и у областима регионалне сарадње и пост-конфликтне стабилизације региона (Delegација ЕУ у Србији, 2017). Стратегија проширења ЕУ изричито наводи да напредак ка чланству зависи од напретка у развоју регионалне сарадње и изградњи добросуседских односа (European Commission, 2015).

Озбиљност намере ЕУ да у безбедносном, политичком, економском и социјалном смислу стабилизује ЗБ видљива је из тога што она од времена распада СФРЈ делује као кључни покретач регионалне интеграције, пратећи притом неофункционалистички принцип на којем је и сама створена, по којем се развој економске сарадње *прелива* у политичку (Лопандић и Кроња, 2010; Vechev, 2011). ЕУ финансијски подржава сарадњу у региону кроз инструмент Вишекорисничке ИПА, а политички кроз стратешка документа, годишње извештаје ЕК и известилаца Европског парламента (ЕП), поруке званичника, као и кроз учешће ЕК у Берлинском процесу.⁵

Условљеност напретка држава ЗБ у процесу приступања ЕУ напретком у регионалној сарадњи и добросуседским односима приморава институције и званичне представнике Србије да кроз активности и праксе демонстрирају своју посвећеност да у тим областима учине напредак и тиме допринесу безбедносној, политичкој и друштвено-економској стабилизацији ЗБ. Овај задатак компликује то што за вредновање напретка у регионалној сарадњи и добросуседским односима не постоје

⁵ У периоду 2014.-20. финансијска подршка регионалној сарадњи износи 2,98 млрд. евра, а у периоду 2007-13. износила је 1,42 млрд. (European Commission, 2020b).

конкретна мерила, као у областима на која се односе преговарачка поглавља. Због тога је начин на који институције и званични представници Србије представљају регион ЗБ, а кроз ту представу и себе саме, важан за напредак у процесу приступања ЕУ.

У претходном одељку сам сугерисала да представљање региона ЗБ у Србији које произилази из националистичких, тј. наратива *прве Србије*, има сврху да демонстрацијом националистичке оријентације институција и званичних представника допринесе очувању легитимитета власти. Међутим, да би Србија напредовала у процесу приступања ЕУ, што је интерес пореклом из дискурса о људским правима, о миру и о глобализацији, за њене институције и званичне представнике рационалније је да кроз начин на који говоре о региону сугеришу институцијама ЕУ и државама-чланицама сопствену грађанску идентитетску позицију и да на тај начин нагласе свој допринос безбедносној, политичкој и економској стабилизацији ЗБ. Реч је о томе да идентитетска позиција *друге Србије* баштини управо дискурсе људских права, мира и глобализације, те да поистовећивањем са њом институције и званичници Србије показују институцијама ЕУ и државама-чланицама сопствену посвећеност очувању мира и стабилности, најпречег интереса ЕУ у вези са ЗБ.

Западни Балкан и Берлински процес

Синтагма *Западни Балкан* настала је 1995. године, као технички термин Европске комисије (ЕК) у контексту настојања ЕУ да допринесе постконфликтној стабилизацији на територији СФРЈ. ЕК је под тим појмом подразумевала државе настале распадом СФРЈ, осим Словеније, као и Албанију. У односима са њима ЕУ се од 1996. године руководила стратегијом Регионалног приступа, која је 1999. године прерасла у Процес стабилизације и придруживања, део политике проширења. Термин ЗБ временом постаје све значајнији за државе региона, због њихове стратешке опредељености за приступање ЕУ и због интензивног ангажмана ЕУ као неимара региона. У вези са термином ЗБ је и термин *западнобалканска шесторка* – ЗББ.⁶

Наративно конструисање региона ЗБ, у смислу одређивања значења том појму језиком и симболима добија снажан подстицај од 2014. године, кроз Берлински процес (БП).⁷ Поред низа техничких и политичких споразума закључених у оквиру БП, реч је

⁶ Термин у службеној употреби у ЕУ који обухвата Републику Албанију, Босну и Херцеговину, Косово* (у складу са Резолуцијом 1244), Републику Северну Македонију, Републику Србију и Црну Гору.

⁷ БП је серија сусрета највиших представника држава ЗБ и групе држава из ЕУ (Немачке, Француске, Аустрије, Италије, Уједињеног краљевства, Пољске, Бугарске, Словеније и Хрватске) и представника ЕК и међународних финансијских институција. БП није део ПСП, али му је по циљевима комплементаран. Средства за пројекте у оквиру БП великим делом долазе од ЕК (European Commission, 2019b).

о томе да до његовог отпочињања није било редовних мултилатералних сусрета премијера и министара ЗБ искључиво оријентисаних на регион. Ретки сусрети одигравали су се у оквиру Процеса сарадње југоисточне Европе, чији територијални домет знатно превазилази ЗБ или спорадично, на одређене теме, у оквиру Регионалног савета за сарадњу. Ова динамика се нагло мења кроз БП. У склопу Процеса одржано је преко педесет сусрета ових актера, на редовним годишњим самитима и поводом реализације договорених иницијатива (Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit, 2019). У том смислу БП представља период динамичне изградње региона, јер доноси учестале прилике за неимаре региона да (ре)конструкцијом значења појма Западни Балкан одређују исходе политика у њему.

У анализи репрезентација ЗБ имам у виду феномен интертекстуалности, по којем нове представе апсорбују и трансформишу претходне (Kristeva, 1980). То значи да су данашње представе ЗБ засноване на доскорашњим, у којима је и Хрватска била његов део, као и на још старијим представама региона, као СФРЈ, чији је део била и Словенија, иако она формално никад није била ЗБ. Када је у питању Хрватска, представе о њој као делу ЗБ су посебно релевантне за исходе политика у региону, имајући у виду неизбежност њеног учешћа у регионалним иницијативама за помирење, проналажење несталих и сарадњу у вези са процесуирањем ратних злочина.

4. Двоструко представљање Западног Балкана у званичном дискурсу Србије Субјекатска позиција институција и званичних представника Србије

Иако је полазна тачка у конструкцији *меког*, регионалног идентитета репрезентација *чврстог*, националног, она у пракси не мора спутавати политичке актере. Зависно од интереса, актери могу манипулисати језиком и симболима и према потреби конструисати различите репрезентације регионалног идентитета референцама на различите национално-идентитетске позиције. У претходна два одељка указала сам на два стратешка интереса институција и званичних представника Србије – обезбеђење политичког легитимитета, односно подршке грађана, као и приступање ЕУ. Да је инструментализација идентитетских питања, у овом случају репрезентације *меког* идентитета региона, додатно олакшана актерима званичног дискурса у Србији видљиво је из околности да нити у институцијама државе постоји монолитни дискурс о националном идентитету, нити нека конкретна идентитетска позиција пресудно обликује изјаве и активности њених званичних представника.

Када је реч о државним институцијама, постоје мишљења да оне у Србији представљају снажно упориште национализма, што се тумачи као пркосни одговор на међународни имиџ Србије као главног кривца за ратове деведесетих (Džankić et al. 2018; Obradović & Horwath, 2018). Међутим, политичким избором Србије да покрене процес приступања ЕУ већ више од две деценије отворен је простор да и дискурс који полази са грађанске идентитетске позиције обликује институционалну културу, тј. заједничке вредности и правила по којима се одвијају институционалне праксе.⁸ И поред кашњења и недовољног залагања државних институција у процесу приступања (видети нпр. EWB, 2020a) бројни начини на који су оне изнутра измењене у циљу приближавања стандардима ЕУ указују на то да њихова субјекатска позиција у процесу конструисања региона не мора одражавати националистичку репрезентацију идентитета.

Политички лидери у Србији у периоду од 2014. године задржавају националистичке позиције из претходног периода и у јавном говору варирају између *умерених* и *тврђих* варијанти. Међутим, иако њихове изјаве и поступци претежно одражавају националистичку репрезентацију идентитета, они сходно потреби употребљавају и наративе из грађанског репертоара, као ситуациони одговор на препреке и шансе (Владисаљевић, 2019; Canveren & Aknur, 2019).

Пошто нема препрека да субјекатска позиција при представљању региона буде процена о инструменталности, репрезентације ЗБ, којима државне институције и званичници заправо представљају себе саме, биће прилагођене претпостављеним преференцијама циљних група конкретних дискурзивних аката. Тако ће се у званичном дискурсу о региону наизменично користити два архетипа дискурса о култури и идентитету у Србији – дискурс националне или грађанске Србије – према томе да ли је неко обраћање намењено грађанима Србије или институцијама ЕУ и држава-чланица.

Додуше, преимућство представљања региона из националистичке субјекатске позиције готово се у потпуности задржава у мање динамичним жанровима званичног дискурса, у оквиру друштвених сегмената политике памћења и образовања (нпр. меморијализација или уџбеници историје), као и у сегменту културе спонзорисане од стране државе. Са друге стране, у жанровима који се употребљавају у дневном вођењу

⁸ Чланство у ЕУ је општим актима дефинисано као стратешки приоритет Србије, установљени су државни органи и службе посвећене искључиво европским интеграцијама, у којима су често запослени некадашњи представници цивилног сектора, грађанске оријентације. Такође, без обзира на ниску динамику, у току су преговори о чланству и прилагођавање домаћих закона правним тековинама ЕУ, као и постепена промена пракси, чему помажу и програми изградње капацитета државне управе финансирани предприсупним средствима.

политике – у стратегијама, законима, говорима, порукама на друштвеним мрежама, наступима у медијима, на скуповима, у званичним посетама – конкретна субјекатска позиција биће ствар рационалног избора између два идеална типа дискурса о идентитету и култури.

У свакодневном животу су обе циљне групе званичног дискурса Србије – и њени грађани и институције ЕУ и држава-чланица – чешће изложене представама о државним политикама Србије кроз дискурс медија, а ређе непосредним увидом у службена документа или интегралне записе догађаја. Тај изворни садржај се у медијима сажима и само мањим делом преноси у оригиналном виду, а публика га прима филтрираног кроз жанрове медијског дискурса – извештаје, чланке, колумне, видео материјале, поруке на мрежама и друге. У том процесу, комерцијални и некомерцијални медији поједностављују садржај и наглашавају конфликтне и проблематичне аспекте. Истовремено, они прате начин на који политичари *уоквирују*, тј. логички организују, контекстуализују и образлажу представљање својих поступака и политика (енгл. *frames*), чиме, према теоретичарима Франкфуртске школе, стабилизују односе моћи у друштву (Kunczik, 2006; Hänggli & Kriesi, 2010).

Примери дискурзивних пракси којима државне институције и званични представници Србије представљају регион ЗБ у наредна два поделења имају мање узбудљив тон у поређењу са медијским извештавањем о истим темама, које је и домаћој јавности и институцијама ЕУ и држава-чланица свакодневно и лако доступно и које они рутински користе. Због тога, да би се проценио значај званичног дискурса о региону ЗБ за обликовање расправа и исхода политика Србије према региону и суседним државама, потребно је држати на уму његов потенцијал да посредован медијским извештавањем ескалира и покрене *спиралу тишине*, тј. да усмеравањем јавног мњења са позиција моћи ућутка критичке гласове (Matthes and Knoll, 2018).

Репрезентација 1: Западни Балкан као злонамерни комшилук Србије

У комуникацији према грађанима Србије институције и званични представници конструишу регион ЗБ на начин којим настоје да секуритизују претње *опстанку нације* и тиме подстакну националистичка осећања. У том циљу, регион представљају пратећи наративе идеалног типа националистичког дискурса о идентитету – као непријатељско окружење у којем су они *чувари нације*.⁹

⁹ Да је употреба националистичких наратива у циљу јачања подршке стратешки рационална показује податак да је етнички идентитет важан за 68,7% грађана Србије (Jovanović, 2016).

Овај архетип ширег друштвеног дискурса има дугу традицију и укорјењен је у настојањима да се Србија ослободи од страних освајача и одбију насртаји великих сила. Као и сваки дискурс, он је нестабилан и промењив. Савремена варијанта овог идеалног типа заснива се на митовима о средњевековној српској држави и успону српске цркве под Светим Савом, о боју на Косову и одабиру *царства небеског*, о Првом српском устанку, о ратовима за национално ослобођење, о Равногорском покрету, о страдању Срба у СФРЈ и улози жртве након њеног распада, као и о отпору НАТО пакту 1999. године. Полазне тачке националистичког дискурса су идеја о ослобођењу од туђинске власти, о сопственој важности у свету нација и о дубокој подели света на источни и западни (Ejdus, 2007; Симеуновић 2007). У овом дискурсу српско *ми* је конзервативно, патријархално и православно, благонаклоно према лидерима *чврсте руке* и окренуто политичком Истоку. Честе су референце на славну прошлост и националне хероје, а територија Косова је простор од којег зависи сам опстанак нације. У погледу културе истиче се различитост од неправославних нација у региону, чак и када је језик готово исти, а блискост са географски удаљеном православном Русијом. Српско *друго*, стални извор претње, чине државе политичког Запада, ЕУ, међународне организације и судови, друге нације у региону, посебно неправославне, као и сународници из *друге Србије*, посебно невладине организације и припадници националних мањина и неправославних вероисповести, али и апстрактни *други*, протагонисти теорија завере – Трилатерала, Ватикан, Сорос итд. (Byford, 2006). Традиционално скептична према ЕУ и САД, *прва Србија* се противи евро-атлантским интеграцијама као будућности Србије и нада зближавању са Русијом, а од недавно и са Кином. Због раширеног уверења да је Србија у оквиру СФРЈ била у подређеном положају, националистичка Србија је резервисана према политичким програмима који форсирају регионалну сарадњу, посебно у области транзиционе правде, док је у погледу питања Косова одлучно против признања независности.

Репрезентација региона у званичном дискурсу која се ослања се на овај идеални тип полази од националне припадности засноване на етничком принципу. Да је у њој *ми* превасходно одређено у смислу припадника етнице видљиво је већ у првом члану Устава, који предвиђа да је *Република Србија држава српског народа и свих грађана који у њој живе*. Истицање сврставања по етничком пореклу уобличава субјекатску позицију *ми*, која не укључује мањинске етничке групе, као ни оне припаднике већинске етничке групе који се противе колективној категоризацији на основу етничке припадности, па се на тај начин индиректно успоставља и хијерархија држављана.

У вези са представљањем региона ЗБ, етничко *ми* као почетна субјекатска позиција осим српског народа укључује и стране држављане српског етничког порекла. У посматраном периоду се на тај начин често говори о грађанима Босне и Херцеговине (БиХ) из ентитета Републике Српске, као у примеру:

Са Републиком Српском не морам да говорим шта нас све везује, припадамо истом народу, али мислим да треба да гледамо у будућност, како да се убрзано развијамо и грађимо економске, културне и све друге односе (Сајт председника Р Србије, 2018а).

Да би се држављани једног ентитета БиХ конструисали као део *нас* употребљава се придев *исти* и предикатска именица *народ*, користи се *пресупозиција*, подразумевање да постоји општепозната информација о томе да грађани БиХ и Србије чине јединствени субјекат и метафора везе као трајног стања која сугерише логички проблематичан *аргумент историје*, тј. паушално позивање на старе праксе (Bugarski, 2003; Stojadinović, 2014). Предикација дела грађана БиХ, као и других држава региона на основу етничке припадности репродукује наративе из недавних конфликта и јасно диференцира субјекат дискурса од других етничких група. Тим раздвајањем се у најбољем случају оставља могућност за миран суживот, али не и могућност политичког дијалога која не би полазила од етничког сврставања.

Званични дискурс о региону у националистичкој варијанти квалификује субјекат *ми* употребом митова о жртви, међународној завери, посебности и херојству:

Суочени смо са опасношћу коју треба да избегнемо, а то је да желе, по опробаном рецепту, да за све оптуже Србију. Нећемо то дозволити (...) Јуче сам по први пут коначно схватио да и Рамуша Хардинај када је уводио таксе Србији није био сасвим сам, већ је било и оних који нису имали ништа против тога у међународној заједници (Informer.rs, 2020).

Да би аргументовао квалификацију Србије као жртве, председник Србије у овом примеру настоји да подстакне страх, указујући на неименовану спољну опасност, што доказује позивањем на искуство, метонимијом *опробани рецепт*. Обновља мотив завере против Срба стављајући је у контекст са личношћу која у јавности изазива снажне антипатије, појачавајући тако одијум према завереницима. Истовремено, репродукује и мит о посебности Срба и херојском отпору који ће уследити.

У националистичкој репрезентацији региона не користи се термин *Западни Балкан* ни заменица *ми*, као *полу-друго*. Регион се конструише имплицитно, представљањем држава и нација са територије некадашње СФРЈ као мање или више *других*, из неореалистичке перспективе. ЗБ је због тога простор конфронтације, уз повремена интересна удруживања. Типичан пример је реакција председника Србије на критички текст једног хрватског портала:

Србија је дупло већа држава од Хрватске, са скоро дупло више становника (...) Још брже ћемо напредовати и, мислио сам, да ћемо за десет година да престигнемо Хрватску, али ће се то догодити за седам-осам година. (...) То би требало прихватити спортски... Разумем њихову нервозу, можда бих и ја тако реаговао (Mondo.rs, 2020)

Прогнозирајући да ће Србија *престићи* Хрватску он конструише однос две државе као такмичење. Употребом мотива статистике указује на супериорност Србије, признајући тренутно инфериорни положај перспективизацијом будућег преимућства. У односу на Хрватску, за коју се фигуром персонификације сугерише недостојанство у поразу, метафором спорта сугерише се чиста, поштена игра Србије. Сарказмом се позиционира сам говорник, који отелотворује државу и нацију – импутирањем нервозе којој се руга он отклања сваку сумњу да између Хрватске и Србије постоји близак, пријатељски однос, какав, са друге стране, постоји са Републиком Српском.

Међутим, нису сви *други* из региона толико удаљени од Србије. Без обзира на низ неспоразума у односима са Северном Македонијом (видети нпр. ВВС, 2019), она се не представља антагонистички, мада, у складу са општом представом о региону као попришту надметања председник Србије након састанка са македонским користи и ту прилику да истакне супериорност:

Ми немамо према Северној Македонији никакве захтеве. Ми смо, ваљда једини, који ништа не тражимо, ни из прошлости ни из садашњости. Тражимо само да лепо радимо, сарађујемо и лепо живимо једни поред других. Само хоћемо да прихватите нашу пружену руку, или ми вашу, и ама баш ништа више (Danas, 2019)

Иако је тон изјаве пријатељски, понављањем одрицања од претензија према Македонији и спомињањем *других* који нису тако великодушни, он антитезом квалификује Србију као добродушног суверена, надмоћног и у односу на Македонију и на остале *друге*, који траже нешто од ње и који су мање беневољентни од Србије. И у низу других случајева кроз званични дискурс конструише се доминантна позиција Србије у региону. Тако се и према Црној Гори показује ниподаштавање изричито, када председник Томислав Николић каже да је она *историјски земља коју су створили Срби* (RTCG, 2016), или симболично, када Министарство просвете, науке и технолошког развоја током 2017. године престане да признаје дипломе из те државе (CDM, 2018).

По једном мишљењу, у националистичком дискурсу као регионално *друго* конструише се и Југославија, што потврђују преовлађујући наративи о заједничкој прошлости. Најпре, уџбеници историје не одступају од *методолошког национализма*, коме се у савременим дебатама замера недовољно широка перспектива и у којима се

регион приказује као антитеза *нама* (Đureinović, 2018, 2019).¹⁰ Тако се у вези са настанком прве заједничке државе у уџбенику историје за 8. разред основне школе репродукује мотив жртве српског народа и незахвалних суседа који ту жртву не заслужују – наводи се да је Србија *уложила у нову државу своју државност и традицију и жртвовала трећину становништва да би успостављањем југословенске државе омогућила другим југословенским народима да напусте поражену страну и придруже се победничкој* (Rajić i Nikolić, u Stojanović, 2017). Док се у свим важећим уџбеницима четници и партизани приказују као два равноправна антифашистичка покрета, у једном се указује на разлику између четника, који су желели да *разграниче српски простор* укључивањем Срба из Далмације, Славоније и Босне и партизана, који су желели да *присвоје приватне поседе* (Bondžić i Nikolić u Pavasović Trošt, 2018). СФРЈ се критикује као заједница у којој су Срби били вишеструко угрожени, по принципу *слаба Србија, јака Југославија*. У описима ратова са краја 20. века улога Србије се приказује дефанзивно, као одговор жртве на страх и неправду, док се селективним истицањем националне припадности српске жртве наглашавају у односу на жртве других националности (Đurić i Pavlović; Vajagić i Stošić u Obradović, 2016). Само један уџбеник спомиње Сребреницу и као кривца означава Војску Републике Српске и паравојне јединице, а широка подршка Милошевићевим ратним подухватима објашњава се тиме што је он *после деценија ћутње проговорио о принудном исељавању Срба са Косова* (Đurić i Pavlović; Pavlović i Bosnić u Pavasović Trošt, 2018).

У комеморативним праксама, које због велике публице имају посебан значај у репродукцији идентитетских наратива упадљиво је дистанцирање од заједничке антифашистичке и југословенске прошлости. Осим ревизије историје као мотива промене назива улица и нестанка назива датих по херојима народноослободилачке борбе (НОБ), приметан је тренд преименовања оних названих по топонимима СФРЈ, па тако нпр. Травничка улица у Београду постаје Улица Добрице Ћосића, а Охридска Бране Црнчевића (Talas.rs, 2019). Некадашња *транс-национална* сећања се национализују, па је тако нпр. сценарио параде којом је 2016. године обележено ослобађање Београда и чији је гост био руски председник Путин приказао победу над

¹⁰ У периоду од почетка распада СФРЈ историјски уџбеници у Србији прошли су пут од постепеног увођења етно-националистичке перспективе у социјалистички наратив, преко његове отворене доминације и истицања мотива посебности и жртве током деведесетих година, да би се након 2000. трансформисали у умереније верзије, а у савремено доба консолидовали, уз изражен тренд ревизионизма и изједначавања комунизма са фашизмом, као *два тоталитаризма* (Pavasović Trošt, 2018; Milošević, 2017).

фашизмом као заједнички подухват Русије и Србије, без спомињања Југославије, партизана или Јосипа Броза (Ђуреновић, 2018).

Националистички наративи о српском херојству уз игнорисање патњи жртава других нација присутни су у свакодневној комуникацији представника власти о пост-југословенским конфликтима. Пресуде Међународног суда правде и Међународног кривичног суда за бившу Југославију којима је утврђен геноцид у Сребреници јавно се оспоравају (нпр. Брнабић на N1, 2019), а лицима осуђеним за ратне злочине и злочине против човечности пружа се изричита и симболична подршка. Тако је посланик Скупштине Владимир Ђукановић на Твитер профилу написао: *Српском народу желим да честитам дан ослобођења Сребренице. Хвала генералу Ратку Младићу на бриљантно изведеној војној операцији Криваја 95* (Direktno.hr, 2019). Актима званичног дискурса осуђенима за ова дела понекад се указује посебна част. Тако је Министарство одбране штампало и промовисало књиге Небојше Павковића и Владимира Лазаревића, осуђених за прогоне, депортације, убиства на Косову (Blic, 2018; Министарство одбране, 2019), а Лазаревић је ангажован као предавач на Војној академији (Radio Slobodna Европа, 2017). За то време, насилни акти десничарских група на трибинама на којима се преиспитују наративи о улози Србије у ратовима деведесетих не наилазе на реакције надлежних институција (нпр. на Филозофском факултету у Београду, в. Telegraf.rs, 2016), док се ненасилни протесни акти на јавним наступима лица осуђених за ратне злочине санкционишу (нпр. на трибини Веселина Шљиванчанина, в. srbin.info, 2018). На овај начин се посредно и непосредно секуритизују акти преиспитивања прошлости, као претња доминантном аутобиографском наративу.

Производи културе финансирани од стране државе који се баве регионалном прошлошћу не обрађују је са аспекта људских права и социјалне правде нити су усмерени ка помирењу друштава на ЗБ. Они углавном садрже романсиране приказе *златног доба* Србије, као нпр. телевизијске серије *Немањићи* или *Рањени орао*, или национализују антифашистичку борбу и промовишу негативне стереотипе о другим нацијама, нпр. серија *Равна Гора*. Званични дискурс подржава и књижевност која конструише регион као непријатељско друго – тако је нпр. покрајинска секретарка за културу и информисање подржала доделу награде ауторки апологетских књига о Ратку Младићу, а члан САНУ јавно хвалио књигу о римокатоличкој завери и мржњи Хрвата према Србима на промоцији у Скупштини Београда (AlJazeera, 2018; Спутник, 2016). Представник Одбора за стандардизацију српског језика САНУ службене језике

суседних држава који су се до недавно називали српско-хрватским/хрватско-српским језиком, а који су у процесу изградње држава проглашени за националне сматра *насиљем над чињеницама* (021.rs, 2017). Такође, док са једне стране подржава наставу на српском језику у македонским школама, неколико дана касније министар просвете противи се настави на бошњачком/босанском језику у Новом Пазару (Политика, 2019; Новости, 2019). На овај начин подстиче се означавање језика у општој употреби као искључиво српског, прећутним позивањем на раније праксе, док право да у процесу изградње нација језик који користе означе као национални пориче другим државама.

Пошто у националистичкој репрезентацији региона не постоји регионално *ми*, већ само национално, тако је и са географским простором. Нема заједничких топонима, осим апстрактног *Балкан*, или историјског *Југославија*, која је ионако *друго*. У вези територијалном димензијом ЗБ, Стратегија националне безбедности конструише као претње покушаје ревизије Дејтонског споразума и покушаје ревизије граница у контексту *стварања Велике Албаније*, а као ризик означава недовршен процес разграничења са бившим републикама СФРЈ. Питање статуса Косова представљено је као безбедносни ризик, а његов остатак у саставу Србије наведен је пре свих осталих националних интереса (Сл. гласник РС, 2019). Ово питање, између осталог, оптерећује и односе Србије са државама ЗБ, будући да су све осим БиХ признале Косово као независну државу, као и мултилатералну сарадњу у региону. Од изричитог полагања права на територију Косова израженог у преамбули Устава, преко свакодневног понављања да је у питању *неодвојиви део, колевка, срце Србије*, као и низом симболичних радњи – слањем воза осликаног написима *Косово је Србија* ка линији административног разграничења, напуштањем међународних скупова због учешћа или неадекватног означавања Косова или повлачењем представника у регионалним организацијама (в. EWB, 2019) – у званичном дискурсу утврђује се наратив о Косову као простору од чијег очувања у саставу Србије зависи опстанак нације. Тиме се као егзистенцијална претња означавају сви који ту предикацију доводе у питање, што сужава могућност дијалога и компромисног приступа у политици према региону.

Репрезентација 2: Западни Балкан као *млађи брат ЕУ*

Када се комуницирајући о региону институције и званични представници Србије обраћају институцијама ЕУ или држава-чланица они настоје да се представе као кључни актер за стабилизацију ЗБ, као *лидер регионалне сарадње*. Зато конструишу репрезентацију ЗБ полазећи од ширег друштвеног дискурса грађанске, *друге Србије*,

који са дискурсом ЕУ дели вредности људских права, демократије и мира, па се регион представља у складу са очекивањима која произилазе из процеса приступања ЕУ.

Порекло грађанског архетипа дискурса о идентитету и култури везује се за кратке периоде српске историје у којима је постојала демократска власт или за периоде које су обележила настојања да се унапреди поштовање личних и социјалних права. Његова полазна тачка је одређење Србије као државе која у културном и цивилизацијском смислу припада Западу и Европи, због чега мора да усвоји и поштује вредности као што су владавина права и заштита људских права и да изгради демократске институције (Ejdus, 2007). Према савременој варијанти овог дискурса, национални идентитет је космополитски, републикански и секуларан, а *друго* нису други етнички ентитети, него конзервативни, ауторитарни и националистички оријентисани грађани и њихове политичке организације унутар саме Србије и региона, као и недемократски режими из иностранства којима су они наклоњени. Његови темељни митови не говоре о херојству и жртви нације, већ о солидарности грађана у борби против аутократских и експлоататорских режима. Он се позива на историјске догађаје као што су уједињење југословенских земаља и комунистички раднички покрет, демонстрације против приступања Тројном пакту, НОБ, отпор Информбироу, као и на анти-режимске демонстрације деведесетих и Пети октобар, док се улога Србије у конфликтима након распада СФРЈ види као офанзивна. У оквиру *друге Србије* све чешће се афирмативно говори о периоду СФРЈ – истиче се њен антифашистички карактер и допринос модернизацији друштва у погледу равноправности полова, социјалне сигурности и отворености за светске уметничке трендове. Иако се овај дискурс у начелу критички односи према недемократском устројству СФРЈ, ретке су осуде ликвидација политичких противника и експропријације њихове имовине после 1945. године, Голог отока или култа личности Јосипа Броза. Однос према Косову је лишен емоција, оно нема значај ни за тренутну представу о самима себи, ни за будућност Србије. *Друга* Србија подржава приступање ЕУ, често и НАТО, страхује од зближавања са Кином и Русијом и подржава иницијативе за транзициону правду и помирење у региону.

Субјекатско самоодређење, национално *ми* од којег полази репрезентација региона са грађанске идентитетске позиције, подразумева принцип националне припадности према држављанству. Ипак, ни тај принцип колективне идентификације у овом дискурсу нема значај који има етничка припадност у националистичком. Пре се може рећи да у оквиру *друге Србије* постоји идеја о *растанку са идентитетом*,

одбацивању колективних политичких категоризација (Čolović, 2014). Истовремено, *меки* идентитет Југословена живи у памћењу средњих и старијих генерација, па су његови трагови приметни и у званичном дискурсу. Управо та необавезност колективне категоризације када говоре из идентитетске позиције *друге Србије* олакшава актерима званичног дискурса да користе синтагму *Западни Балкан*, која се као топоним или одредница идентитета ретко среће у свакодневном говору.

У овој репрезентацији се *ми*, Србија и *полу-ми*, ЗБ, редовно доводе у везу унутар истог говорног акта, што је приметно већ у првим годинама посматраног периода. Тако министар спољних послова Ивица Дачић приликом преузимања председавања Србије Организацијом за европску безбедност и сарадњу (ОЕБС) изјављује да су *све земље Западног Балкана (...)* рекле да *осећају да су кроз Србију добиле председавање ОЕБС-у* (Danas, 2015). Често се истиче важност ангажмана Србије за остварење интереса ЕУ, тј. безбедносне стабилизације региона, док се Србија конструише као европско темпорално *друго*, које стреми ка европској будућности и дели са ЕУ исте вредности:

Србија ће учинити све што је у њеној моћи да очува и одржи мир и стабилност у региону, да развија добре односе са свима у региону. И Србија ће остати чврсто на путу ка ЕУ. (Александар Вучић, Сајт председника Р Србије, 2018b).

Истичући значај Србије за стратешке циљеве ЕУ у региону званични дискурс наративно умањује постојећи раскорак српске спољне политике и заједничке спољне и безбедносне политике ЕУ.¹¹ Тако приликом састанка са делегацијом Одбора Европског парламента за стабилизацију и придруживање председник Србије каже:

Србија се залаже за мир и стабилност у региону, а регионална сарадња, јачање односа са суседима и наставак политике помирења представљају наше спољнополитичке приоритете (...) Србија *придаје велику важност Берлинском процесу, чији се значај огледа у пружању подршке европским интеграцијама Западног Балкана* (Сајт председника Р Србије, 2019b)

У овом исказу он користи препознатљиве синтагме *мир и стабилност у региону* и *наставак политике помирења*, као и глагол који изражава намере, *залагати се*, да Србију представи као државу чији су спољнополитички приоритети подударни са приоритетима ЕУ. Исто тако, израз *придавати велику важност*, у контексту Берлинског процеса сигнализира приврженост Србије политичкој сарадњи у региону.

ЗБ се у грађанској репрезентацији квалификује као регион у фази интензивне изградње, коју неимари региона, пре свега Србија, праве по моделу ЕУ, са намером да једног дана и постане део ЕУ. Тако на седници Генералне Скупштине Уједињених

¹¹ Србија има најнижи проценат усклађености са декларацијама Високог представника ЕУ и са одлукама Савета ЕУ од свих држава ЗБ, свега 53%, наспрам нпр. 67% у БиХ и 100% у Црној Гори (EurActiv, 2020)

нација председник објашњава шта подразумева Регионална економска зона, иницијатива потекла из Србије:

Верујем да би наша мала, подељена тржишта Западног Балкана била свима много занимљивија када бисмо заједно деловали. Регионална економска зона не би била замена за Европску унију, али би могла да буде израз наше бриге за себе, барем док не завршимо тај дуги процес приступа европским интеграцијама (Сајт председника Србије, 2019а).

Фокусирањем на повезивање привреда сугерише се да неимари региона моделују ЗБ по узору на начин настанка ЕУ, те да је ЗБ *ЕУ у малом*. Истовремено се ЗБ квалификује као сопствено темпорално друго, побољшана верзија себе из превазиђене, конфликтне прошлости. Обраћајући се публици Београдског безбедносног форума министар спољних послова Ивица Дачић каже да би ЗБ *требало да наступа заједно како би се обезбедио мир и стабилност и да млади људи, лишени баласта прошлости, имају значајну улогу у обезбеђивању боље сарадње* (РТС, 2019). Заједничка историја се претежно спомиње у функцији антитезе, у смислу одрицања од негативног наслеђа, али и истицања намере Србије да буде предводница регионалног развоја и сарадње. Тако председник наводи:

(...) један од начина да се то постигне јесте успостављање Регионалне економске зоне. И нико не треба да страхује да се иза те идеје крије идеја неке нове Југославије или да је то израз жеље за српском хегемонијом, само зато што долази из Београда (Сајт председника Р Србије, 2019б).

Иако ретким дискурзивним актима, у оквиру грађанске репрезентације региона отвара се простор за преиспитивање заједничке конфликтне прошлости и улоге коју је у њој имала Србија. Тако је 2015. године Александар Вучић као председник Владе подржао иницијативу невладиних организација са простора некадашње СФРЈ да се оснује регионална међувладина комисија за утврђивање чињеница о ратним злочинима – РЕКОМ, рекавши након састанка са њима да је *утврђивање броја жртава неопходно како би дошло до националног помирења у региону Западног Балкана*, а 2018. године, као председник, именован је своју изасланицу у радну групу за припрему Статута РЕКОМ-а (Сајт Владе Р Србије, 2015; ЕWB, 2018).

Када је у питању заједничка култура као елемент идентитета ЗБ, Србија није активна у иницирању сарадње у региону као када је реч о економији. Ипак, пример јавних установа, као што су узорно одржаван и осавремењен Музеј Југославије у Београду, посвећен *подстицању друштвеног памћења и култури сећања везаним за развој југословенске идеје*, као и Југословенско драмско позориште и његов репертоар који садржи представе из региона и на теме од регионалног значаја, сведоче о томе да одржавање наратива о заједничкој прошлости и култури који одудара од

националистичког ипак тече кроз званични дискурс (Сајт Музеја Југославије, 2020, Сајт ЈДП, 2020).

Језик и праксе грађанске варијанте званичног дискурса о региону најразвијенији су поводом питања заједничке садашњости и будућности и најчешће смештени у контекст Берлинског процеса. Институције и званични представници Србије су, делујући као неимари региона заједно са неимарима из ЕУ и са ЗБ, одабрали економске везе као начин повезивања унутар ЗБб, усмеравајући процес изградње региона и уобличавајући идентитет ЗБ као економског, пре него политичког простора. Тако је на предлог Србије покренута иницијатива за стварање Регионалног економског простора, простора слободног промета робе, услуга, инвестиција и мобилности радника између ЗБб; Србија председава Коморским инвестиционим форумом ЗБб, платформом за сарадњу удружења привредних субјеката са ЗБ, а у Београду стални секретаријат има новооснована Транспортна заједница, која пружа подршку заједничким инфраструктурним пројектима на ЗБ (ЕWB, 2017). У неким оценама Србија се чак спомиње у контексту хиперпродукције иницијатива регионалне економске сарадње (ЕWB, 2020b). У оквиру БП Србија поред наведених учествује и у инфраструктурним пројектима и иницијативама за развој привреде и науке, у иницијативама регионалне сарадње у области меке безбедности, као и у раду Западнобалканског фонда и Канцеларије за младе, настале на заједничку иницијативу председника Албаније и Србије (Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit, 2019; Minić, 2017; Beta, 2017). Прилежан однос према Берлинском процесу чита се и из бројних изјава званичника у вези са његовим иницијативама и пројектима, али се у Србији, као што је случај и у Црној Гори, двома државама које су до јуна 2020. једине на ЗБ започеле преговоре о чланству, истиче да се он не сматра заменом за проширење ЕУ. Тако министарка за европске интеграције после самита БП у Трсту наглашава:

Сви смо у различитим фазама на том путу, при чему је Србија у једној прилично унапредовалој фази европских интеграција. Зато је нама било важно да знамо да Берлински процес није замена за прави процес европских интеграција, већ припрема за боље економско и инфраструктурно повезивање региона (Сајт Владе Р Србије, 2017)

На крају, када је у питању заједнички географски простор, говорни акти и ангажман у пројектима и иницијативама које предузимају институције и званичници Србије указују да заједнички простор у овој репрезентацији региона постоји и да је подударан простору одређеном у стратешким плановима ЕУ, а понекад обухвата и Хрватску и Словенију. Поводом статуса Косова као најспорнијег питања у вези са границама у региону, најпре идејом о отпочињању *унутрашњег дијалога* изнетом

приликом инаугурације 2017. године, а посебно говором у Скупштини у мају 2019. године, председник Србије отвара простор за преиспитивање овог темељног мита:

Да ли смо себи пријатељи ако одбијамо да се суочимо са истином? (...) Ако обмањујемо себе не значи да ћемо сами себе на крају успети да преваримо и да нећемо постати ништа друго, да нећемо сутра имати онолико Косова у Србији, тако што ћемо се грчевито држати својих маштарија. (...) Да бисмо уопште опстали као земља, да дођемо до некаквог договора са Албанцима (...) договор и компромис нису пораз. (...) Не може Србија да издржи ту гомилу лажи и лицемерја, не може да настави напред, док се гуши у измишљеној прошлости и лошој садашњости. (Сајт Председника Р Србије, 2019с)

Без обзира на контроверзе у јавном мњењу поводом идеје о разграничењу Србије и Косова која је убрзо затим уследила, на овај начин је званични дискурс отворио простор за десекуритизацију дебате о промени статуса Косова и отворио могућност за компромис као приступ Србије решавању спорова у региону.

5. Дискусија

Представљање ЗБ из националистичке позиције у званичном дискурсу тече кроз пет наратива. (1) Субјекат *ми* су особе српског етничког порекла, а *други* суседне нације од којих долазе претње. Не постоји заједнички субјекат, регион није *полу-друго*. Темпорално *полу-друго* је Југославија, у којој Срби били жртве. (2) Заједничка прошлост окончана је нападима на Србе, од којих се Србија бранила. Не постоје (3) заједничка култура ни политика памћења, већ само партикуларизоване, које репродукују националистичке мотиве. Са суседним нацијама нема (4) заједничке садашњости нити будућности. (5) Заједнички простор не постоји, али постоје претензије *других* да угрозе начин на који Србија одређује границе своје територије.

Садржина наратива указује на две дискурзивне стратегије. Конструктивном се кроз позитивно само-представљање дефинише субјекат и кроз стереотипе делимитира у односу на друге. Стратегијама перпетуирања и легитимизације оснажују се митови и правдају поступци из прошлости, чиме се национализују култура и визија будућности и репродукује онтички статус дела територије, као простора од ког зависи опстанак нације. Избор стратегија указује да је оваква представа ЗБ у складу са преовлађујућим друштвеним дискурсом о идентитету. Као таква, она секуритизује претње по *status quo* – настојања да се промене рутине антагонизованих односа са другим нацијама и преиспита доминантна верзије приче о прошлости. Претње долазе првенствено од суседних нација, па је регион *злонамерни комшилук*, а представници државе *чувари нације* који заслужују подршку грађана.

Наративи званичног дискурса који представљају регион из грађанске субјекатске позиције одређују (1) субјекат *ми* као државу Србију, која има пресудну улогу у очувању мира и безбедности у *полу-другом*, региону ЗБ, који је као заједнички субјекат у процесу формирања, процеса који тече по узору на ЕУ. ЗБ се дистанцира од конфликтне (2) заједничке прошлости, а постепено се уводи могућност преиспитивања доминантних наратива о пост-југословенским ратовима. (3) Заједничка култура је југословенско наслеђе, а у (4) заједничкој садашњости делимо сличне проблеме, градиме јединствен економски простор и имамо заједничку перспективу будућности – чланство у ЕУ. (5) Заједнички географски простор је простор ЗБб, уз Хрватску и Словенију, у коме спорове треба решавати компромисом.

Садржина наратива указује на дискурзивну стратегију промене, којом се субјекат *други*, државе региона, кроз процес повезивања који предводи субјекат *ми*, држава Србија, преображава у *полу-друго*, Западни Балкан. Проблематична прошлост се истиче као разлог неопходности промене, а заједничка будућност пројектује кроз економско повезивање. Друга стратегија, демитологизација, упућује на преиспитивање традиционалних визија прошлости и мита о значају дела географског простора за опстанак субјекта *ми*. Одабир стратегија указује на то да се оваквим представљањем региона актери супротстављају хегеомом друштвеном дискурсу о култури и идентитету у Србији, чиме се отвара и могућност његове промене. Истовремено, ова репрезентација региона одражава намеру да се ЗБ представи наглашавањем сличности са ЕУ, у смислу превазилажења конфликтне прошлости кроз економско повезивање, уз истицање значаја Србије за одржање тог европског курса ЗБ, а тиме и његове дугорочне безбедносне стабилизације. Зато је ЗБ представљен као ЕУ у настајању, њен *млађи брат*, а Србија као *лидер региона* у том процесу.

Међусобна противречност наратива ове две репрезентације о сваком од пет елемената регионалног идентитета доказује да њихова (ре)продукција не одражава аутентичне идентитетске позиције институција и званичних представника Србије, већ да њоме актери настоје да задовоље интересе који воде порекло из других дискурса, а не из дискурса о идентитету и култури. Садржина стратегија указује на то о којим интересима је реч – представљени као *чувари нације* од насртаја из *злонамерног комшилука*, носиоци власти у Србији лакше ће обезбедити подршку грађана. Истовремено, представљени као *лидер* регионалне сарадње који од конфликтног ЗБ прави *млађег брата ЕУ*, они поручују представницима ЕУ и држава-чланица значај улоге Србије за стабилизацију региона.

Свака од репрезентација даје легитимитет различитим политикама према региону. У представи региона као *млађег брата ЕУ* ЗБ је сопствени субјекат, *понуђено*, што суседне државе означава као сличне и подстиче развој веза са њима. Иако је фокус на економском повезивању, дозвољавањем преиспитивања прошлости и митова даје се легитимитет компромисном приступу решавању спорова у региону; отвара се могућност за државне подстицаје сарадњи изван техничке или чак за заједнички наступ према ЕУ. Када се регион представља као *злонамерни комшилуk* политика сарадње са другим државама има легитимитет само ако постоји материјални интерес. Секуритизација критичког промишљања прошлости и дебате о митовима искључује остале области сарадње и намеће ригидан приступ у погледу нерешених питања.

Коегзистенција две репрезентације ЗБ конституише политику Србије према региону. Националистичка репрезентација даје легитимитет искључиво техничкој сарадњи и искључује компромисни приступ решавању спорова. Као сегмент преовлађујућег дискурса о идентитету и култури она ограничава све супротстављене импликације мањинске, грађанске репрезентације ЗБ на политику према региону и своди их на симболичне практичне резултате.

О таквим исходима сведочи извештај ЕК о напретку за 2019. годину у ком се наводи да Србија напредује у регионалној сарадњи у доменама привреде, инфраструктуре и другим областима техничке сарадње. Истовремено се критикује стварање атмосфере која не води напретку у нормализацији односа са Приштином, тражи показивање снажније намере да се процесуирају ратни злочини и конструктивнији приступ регионалној сарадњи по питањима превазилажења конфликтне прошлости. Институције и званични представници позивају на уздржавање од реторике која негативно утиче на изградњу поверења, дијалог и толеранцију у региону, а посебно се критикује подршка активностима лица осуђених за ратне злочине (European Commission, 2019a).

Иако регионална сарадња не зависи само од Србије, њен званични дискурс даје легитимитет половичном успеху Берлинског процеса. У односу на постављена четири циља – напредак у решавању билатералних питања и помирењу, економској сарадњи и одрживом развоју – само за друга два постоје резултати.¹² У прва два напредак је

¹² Резултати су: оснивање Регионалног економског простора и Транспортне заједнице, пројекти изградње и повезивања инфраструктура, покретање сарадње привредних комора и обезбеђивање средстава за подршку одрживом развоју малих и средњих предузећа. Поред ових, иако изван почетних циљева, потписани су политички и технички споразуми у области полицијске сарадње и борбе против корупције (Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit, 2019).

занемарљив: потписане су две декларације о унапређењу билатералних односа, али ЗББ игноришу обавезу извештавања; основана је Регионална канцеларија за сарадњу младих у циљу регионалног помирења, али она пет година од оснивања нема стратегију; иницијатива покренута 2017. године у оквиру БП, да се оснује међувладина комисија за попис жртава ратова деведесетих – РЕКОМ – није добила подршку влада ЗББ (Berlin Process Resource and Information Centre, 2020a-d; RYCO, 2020).

Све већа глобална видљивост националистичких политичких пројеката која се доводи у везу са кризом либералне демократије и привлачношћу популистичке реторике подстицај је актерима званичног дискурса да ЗБ представљају као *злонамерни комшилук*. Истовремено, од 2020. године они добијају додатни подстицај да га представљају као *млађег брата ЕУ*, јер новоусвојена методологија проширења условљава напредак јавним изражавањем посвећености приступању ЕУ од стране политичких представника, у циљу супротстављања малигним утицајима трећих земаља (Bieber, 2018; European Commission, 2020c).¹³ Оба подстицаја представљају притисак на институције и званичнике Србије јер доводе у питање одрживост двоструког представљања, што у будућности може мотивисати конзистентнији говор о региону.

Закључак

Стратешко представљање ЗБ у званичном дискурсу Србије до сада није привукло пажњу истраживача. У раду сугеришем да је одржавање две противречне репрезентације усмерено ка очувању политичког легитимитета и напретку у процесу приступања ЕУ. Међусобна искључивост наратива две репрезентације ограничава сарадњу у региону на област привреде и друга техничка питања, сужавајући могућност за компромисно решавање постојећих спорова и напредак у питањима транзиционе правде. Скреће се пажња на важност овог питања због утицаја званичног дискурса на медијско извештавање, као и на неодрживост двоструког представљања.

Будући да су дискурси нестабилни, а да репрезентације региона полазе од две архетипске субјекатске позиције, питање за даље истраживање је њихово повратно дејство на дискурсе о идентитету и култури у Србији. Такође, пошто односи у региону не зависе само од Србије, за боље разумевање изостанка напретка у процесу помирења, процесуирању ратних злочина и решавању спорних питања било би корисно истражити репрезентације ЗБ широм региона, а посебно у БиХ, Хрватској и на Косову.

¹³ Малигни, *корозивни*, утицај је поступање страних политичких и економских актера које користи и продубљује могућности за нарушавање принципа владавине права унутар правног система једне државе.

Литература

- Anderson, B. (2006). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. Verso books.
- Bechev, D. (2011). *Constructing South East Europe: the politics of Balkan regional cooperation*. Springer.
- Berlin Process Resource and Information Centre (2020a). *Final Declaration by the Chair of the Conference on the Western Balkans* (28.08.2014.). Доступно на <https://berlinprocess.info/wp-content/uploads/2017/11/Final-Declaration-by-the-Chair-of-the-Conference-on-the-Western-Balkans.pdf> (Приступљено 01.05.2020.)
- Berlin Process Resource and Information Centre (2020b). *Vienna Western Balkans Summit 2015 Annex 3: Regional Cooperation and Solution of Bilateral Disputes*. Доступно на <https://berlinprocess.info/wp-content/uploads/2017/11/Regional-Cooperation-and-the-Solution-of-Bilateral-Disputes.pdf> (Приступљено 01.05.2020.)
- Berlin Process Resource and Information Centre (2020c). *Declaration by the Italian Chair*. Доступно на <https://berlinprocess.info/wp-content/uploads/2017/11/Declaration-by-the-Italian-Chair.pdf> (Приступљено 01.05.2020.)
- Berlin Process Resource and Information Centre (2020d). *Joint Declaration on Regional Cooperation and Good Neighbourly Relations in the Framework of the Berlin Process*. Доступно на <https://berlinprocess.info/wp-content/uploads/2018/07/Joint-Declarations-signed-at-the-Leaders-Meeting-of-the-Western-Balkans-Summit-by-Berlin-Process-participants.pdf> (Приступљено 01.05.2020.)
- Bieber, F. (2018). Is nationalism on the rise? Assessing global trends. *Ethnopolitics*, 17(5), 519-540.
- Bilig, M. (2009). *Banalni nacionalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Brat Li (27.03.2020.). *Novi magazin*. Доступно на <http://www.novimagazin.rs/stav/nikola-lunic-brat-li> (Приступљено 09.05.2020.)
- Боља повезаност региона пут ка ЕУ (2017). Сајт Владе Р Србије (12.07.2017.) Доступно на <https://www.srbija.gov.rs/vest/296943/bolja-povezanost-regiona-put-ka-eu.php> (приступљено 11.05.2020.)
- Bugariski, R. (2003). Uvod u opštu lingvistiku, sabrana djela, knjiga 6. *Beograd: Čigoja, xx vek*.
- Burson-Marsteller Media Consumption Survey 2018 (2018). *Savanta Comres*. Доступно на <http://www.comresglobal.com/polls/burson-marsteller-media-consumption-survey-2018/>. (Приступљено 02.05.2020.)
- Buzan, B., Wæver, O., Wæver, O., & De Wilde, J. (1998). *Security: A new framework for analysis*. Lynne Rienner Publishers.
- Byford, J. (2006). *Teorija zavere: Srbija protiv novog svetskog poretka [Conspiracy theory: Serbia vs. the New World Order]*. Beogradski centar za ljudska prava.
- Van Dijk, T. A. (1997). What is political discourse analysis? *Belgian Journal of Linguistics*, Vol. 11, Issue 1, 11-52.
- Владисављевић, Н. (2019). *Успон и пад демократије после Петог октобра*. Београд: Архипелаг.
- Vučić: Balkan mora da sruši sve trgovinske barijere (13.02.2018.). *Tanjug*. Доступно на <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/3037322/vucic-zapadni-balkan-mora-da-srusi-trgovinske-barijere.html> (Приступљено 01.05.2020.)
- Vučić o napadu iz Hrvatske: To je pohvala! (2020). *Mondo.rs*. Доступно на <https://mondo.rs/Info/EX-YU/a1309129/Aleksandar-Vucic-o-Hrvatima-korona-virus.html> (Приступљено 01.05.2020.)
- Vučić proposes regional customs union (2017). *EWB - European Western Balkans* (17.02.2017.) Доступно на <https://europeanwesternbalkans.com/2017/02/17/vucic-proposes-regional-customs-union/> (приступљено 12.05.2020.)
- Wertsch, J. V., & Roediger III, H. L. (2008). Collective memory: Conceptual foundations and theoretical approaches. *Memory*, 16(3), 318-326.
- Wodak, R., & Meyer, M. (Eds.). (2015). *Methods of critical discourse studies*. Sage.
- Галимберти, У. (2018). *Митови нашег времена*. Издавачка књижевница Зорана Стојановића.
- Gde je nestao mali Šengen? (2020b). *EWB - European Western Balkans* (06.03.2020.) Доступно на <https://europeanwesternbalkans.rs/gde-je-nestao-mali-sengen/> (приступљено 16.05.2020.)
- Gellner, E. (1998). *Nacije i nacionalizam*. Politička kultura.
- Говор председника Републике Србије Александра Вучића у Народној Скупштини Републике Србије 27.05.2019. године (2019c). *Сајт председника Р Србије* (28.05.2019.) Доступно на <https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/vesti/govor-predsednika-republike-srbije-aleksandra-vucica-u-narodnoj-skupstini-republike-srbije-27052019-godine> (приступљено 02.05.2020.)
- Dačić podržao Svilanovića za Regionalni Savet (2015). *Danas* (16.01.2015.) Доступно на <https://www.danas.rs/politika/dacic-podrzao-svilanovica-za-regionalni-savet/> (приступљено 12.05.2020.)

- Дачић: Будућност је у међусобном повезивању (2019). *PTC* (16.10.2019.) Доступно на <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/9/politika/3699626/dacic-buducnost-je-u-medjusobnom-povezivanju.html> (приступљено 13.05.2020.)
- De Cillia, R., Reisingl, M., & Wodak, R. (1999). The discursive construction of national identities. *Discourse & society*, 10(2), 149-173.
- Delegacija Evropske unije u Srbiji (2017). *Pojmovnik EU*. Доступно на <https://europa.rs/images/publikacije/EU-Pojmovnik-Feb-2019.pdf> (приступљено 13.05.2020.)
- Ђуреиновић, Ј., (2018). (Trans)national Memories of the Common Past in the Post-Yugoslav Space in Berger, S., & Tekin, C. (Eds.). (2018). *History and Belonging: Representations of the Past in Contemporary European Politics* (Vol. 33). Berghahn Books.
- Ђуреиновић, Ј. (2019). *The Politics of Memory of the Second World War in Contemporary Serbia: Collaboration, Resistance and Retribution*. Routledge.
- Дžанкић, Ј., Keil, S., & Kmezić, M. (Eds.). (2018). *The Europeanisation of the Western Balkans: a failure of EU conditionality?*. Springer.
- Ejdus, F. (2007). Security, Culture and Identity in Serbia. *Western Balkans Security Observer-English Edition*, (7-8), 38-64.
- Ejdus, F. (2020). *Crisis and Ontological Insecurity*. Springer International Publishing.
- European Commission (2015). *COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS Enlargement Strategy*. Доступно на https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20151110_strategy_paper_en.pdf (приступљено 09.05.2020.)
- European Commission (2018). *COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans*. Доступно на <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52018DC0065> (приступљено 09.05.2020.)
- European Commission (2019a). *COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS. Communication on EU Enlargement Policy*. Доступно на <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-communication-on-eu-enlargement-policy.pdf> (приступљено 09.05.2020.)
- European Commission (2019b). *COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT Serbia 2019 Report Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2019 Communication on EU Enlargement Policy*. Доступно на <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-serbia-report.pdf> (приступљено 09.05.2020.)
- European Commission (2020a). *Serbia – Financial Assistance Under IPA*. Доступно на https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/instruments/funding-by-country/serbia_en (Приступљено 09.05.2020.)
- European Commission (2020b). *Multi-country Financial Assistance Under IPA-II*. Доступно на https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/instruments/multi-beneficiary-programme_en (Приступљено 09.05.2020.)
- European Commission (2020c). *COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS Enhancing the accession process - A credible EU perspective for the Western Balkans*. Доступно на https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/enlargement-methodology_en.pdf (приступљено 09.05.2020.)
- Zašto SNS menja nazive ulica u Beogradu? (2019). *Talas.rs* (10.06.2019.) Доступно на <https://talas.rs/2019/06/10/zasto-sns-menja-imena-ulica-u-beogradu/> (приступљено 17.05.2020.)
- Zlatno pero za pretvaranje Potočara u obradivo zemljište (2018). *AlJazeera* (08.12.2018.). Доступно на <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/zlatno-pero-za-pretvaranje-potocara-u-obradivo-zemljište> (приступљено 18.05.2020.)
- Kancelarije za saradnju mladih najvidljiviji rezultat Berlinskog procesa (2017). *Beta* (14.06.2017.) Доступно на <http://beta.rs/vesti/drustvo-vesti-srbija/65676-kancelarije-za-saradnju-mladih-najvidljiviji-rezultat-berlinskog-procesa> (приступљено 11.05.2020.)
- Ko je odgovoran za tempo evrointegracija Srbije? (2020a). *EWB - European Western Balkans*. Доступно на <https://europeanwesternbalkans.rs/ko-je-odgovoran-za-tempo-napretka-evrointegracija-srbije/> (приступљено 13.05.2020.)

- Крст на крижу, књига о болесној мржњи Хрвата према Србима (2016). *Спутник* (17.10.2016.) Доступно на <https://rs.sputniknews.com/kultura/201610071108388089-knjiga-dmitrovic-promocija-hrvati-srbi/> (приступљено 18.05.2020.)
- Kunczik, M., Zipfel, A., Rešetar, A., & Sušilović, D. (2006). *Uvod u znanost o medijima i komunikologiju*. Zaklada Friedrich Ebert Zagreb
- Лопандић, Д. и Кроња, Ј. (2010). *Регионалне иницијативе и мултилатерална сарадња на Балкану*. Београд: Европски покрет у Србији
- Иницијатива младих: Обуставите промоцију књиге ратног злочинца (2018). *Blic Online* (27.10.2018.). Доступно на <https://www.blic.rs/vesti/politika/inicijativa-mladih-obustavite-promociju-knjige-ratnog-zlocinca/0hmc4ps> (приступљено 18.05.2020.)
- Jovanović, V. (2016). Serbia and the symbolic (re) construction of the nation. In *Strategies of symbolic nation-building in South Eastern Europe* (pp. 115-142). Routledge.
- Jović, D. (2018). *Rat i mit: Politika identiteta u suvremenoj Hrvatskoj*. Fraktura.
- Kordić, S. (2010). Ideologija nacionalnog identiteta i nacionalne kulture (The Ideology of National Identity and of National Culture). *U čast Pera Jakobsena*, 225-239.
- Kristeva, J. (1980). *Desire in language: A semiotic approach to literature and art*. Columbia University Press.
- Kuljić, T. (2006). *Kultura sećanja: teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Čigoja štampa.
- Malešević, S. (2017). Države-nacije i nacionalizmi. *Organizacija, ideologija i solidarnost*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Matthes, J., Knoll, J., & von Sikorski, C. (2018). The spiral of silence revisited: A meta-analysis on the relationship between perceptions of opinion support and political opinion expression. *Communication Research*, 45(1), 3-33.
- Milošević, A. (2017). Back to the future, forward to the past: Croatian politics of memory in the European Parliament. *Nationalities Papers*, 45(5), 893-909.
- Министарство одбране Р Србије (2018). Промоција књиге *Приштински корпус 1998-1999 – сведочења ратних команданата* на Сајму књига (27.10.2018.) Доступно на <http://www.mod.gov.rs/lat/tekst/13228/promocija-knjige-pristinski-korpus-1998-1999-svedocenja-ratnih-komandanata-na-sajmu-knjiga-13228> (приступљено 18.05.2020.)
- Milliken, J. (1999). The study of discourse in international relations: A critique of research and methods. *European journal of international relations*, 5(2), 225-254.
- Minić, J. (ed.), (2017). *Stocktaking of the Berlin Process. Foreign policy papers*, European Movement in Serbia.
- Mitzen, J. (2006). Ontological security in world politics: State identity and the security dilemma. *European journal of international relations*, 12(3), 341-370.
- Nedovoljna podrška političara regionalnom pomirenju (2018). *EWB - European Western Balkans* (05.07.2018.) Доступно на <https://europeanwesternbalkans.rs/nedovoljna-podrska-politicara-regionalnom-pomirenju/> (приступљено 01.05.2020.)
- Niko ne mrzi Srbiju kao bivši Srbi (2020). *Novosti Online* (28.03.2020). Доступно на <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/politika/aktuelno.289.html:855770-Niko-ne-mrzi-Srbiju-ka-bivsi-Srbi-Vulin-o-respiratorima-koje-je-Crna-Gora-odbila-da-primi> (приступљено 14.04.2020.)
- Nikolić: CG su stvorili Srbi (2016) *Radio-televizija Crne Gore* (27.11.2016.) Доступно на <http://www.rtcg.me/vijesti/politika/148733/nikolic-cg-su-stvorili-srbi.html> (Приступљено 01.05.2020.)
- Nama je potreban mir, i zbog Srbije i zbog naše dece! (2020). *Informer.rs* (15.10.2019.). Доступно на <https://informer.rs/vesti/politika/493405/vucic-posle-sastanka-srbima-regiona-nama-potreban-mir-zbog-srbije-zbog-nase-dece> (Приступљено 01.05.2020.)
- Niko ne mrzi Srbiju kao bivši Srbi (28.03.2020.). *Novosti Online*. Доступно на <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/politika/aktuelno.289.html:855770-Niko-ne-mrzi-Srbiju-ka-bivsi-Srbi-Vulin-o-respiratorima-koje-je-Crna-Gora-odbila-da-primi> (Приступљено 01.05.2020.)
- Nisam siguran da u Briselu znaju šta će sa nama iz regiona (2019). *Danas* (22.11.2019.) Доступно на <https://www.danas.rs/politika/vucic-nisam-siguran-da-u-briselu-znaju-sta-ce-sa-nama-iz-regiona/> (приступљено 09.05.2020.)
- Nojman, I. B. (2009). *Značenje, materijalnost, moć: Uvod u analizu diskursa*. Beograd: Centar za civilno-vojne odnose i Alexandria Press
- Nojman, I. B. (2011). *Upotrebe drugog: „Istok“ u formiranju evropskog identiteta*. Beograd: Službeni glasnik.
- Obradović, S. (2016). Don't forget to remember: Collective memory of the Yugoslav wars in present-day Serbia. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 22(1), 12.
- Obradović, S., & Howarth, C. (2018). The power of politics: How political leaders in Serbia discursively manage identity continuity and political change to shape the future of the nation. *European Journal of Social Psychology*, 48(1), O25-O35.

- Обраћање председника Републике Србије на Генералној скупштини Уједињених нација (2019а). *Сајт председника Р Србије* (26.09.2019.). Доступно на <https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/vesti/obracanje-predsednika-republike-srbije-na-generalnoj-skupstini-ujedinjenih-nacija> (приступљено 11.05.2020.)
- Ovo što su Šiptari uradili je dokaz koliko mrze Srbiju, tj. Zvezdu kao simbol srpstva (09.10.2019.). *B92*. Доступно на https://www.b92.net/sport/fudbal/vesti.php?yyyy=2019&mm=10&dd=09&nav_id=1601637 (приступљено 01.05.2020.)
- Pavasović Trošt, T. (2018). Ruptures and continuities in nationhood narratives: Reconstructing the nation through history textbooks in Serbia and Croatia. *Nations and Nationalism*, 24(3), 716-740.
- Parsons, C. (2017). Constructivism and Interpretative Theory. In: Lowndes, V., Marsh, D., & Stoker, G. (Eds.). (2017). *Theory and methods in political science* (pp. 75-91). Macmillan International Higher Education.
- Payne, R. A. (2001). Persuasion, frames and norm construction. *European journal of international relations*, 7(1), 37-61.
- Pedeset hiljada za zvižduke Šljivančaninu (2018). *Srbin.info* (01.11.2018.) Доступно на <https://srbin.info/drustvo/50-000-za-zvizduke-sljivancaninu-na-tribini-sns-potvrđjena-presuda-aktivistima/> (приступљено 18.05.2020.)
- Подршка Владе иницијативи за утврђивање чињеница о ратним злочинима (2015). *Сајт Владе Р Србије* (06.07.2015.) Доступно на <https://www.srbija.gov.rs/vest/241701/podrska-vlade-inicijativi-za-utvrdjivanje-cinjenica-o-ratnim-zlocinima.php> (приступљено 11.05.2020.)
- Председник Вучић са председником Савезне Републике Аустрије учествовао на панелу Западни Балкан и Европска унија (2018b). *Сајт председника Р Србије* (18.10.2018.) Доступно на <https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/vesti/predsednik-vucic-sa-predsednikom-savezne-republike-austrije-ucestvovao-na-panelu> (приступљено 19.05.2020.)
- Russell-Omaljev, A. (2016). *Discourses on Identity in 'first' and 'other' Serbia: Social Construction of the Self and the Other in a Divided Serbia*. ibidem-Verlag.
- Ristić, D., Marinković, D. i Lazar, Ž. (2016). *Ogledi o regionalnom identitetu*. Mediterran Publishing.
- Родитељи бирају, а не Џуџо и Угљанин (2019). *Новости* (19.09.2019.). Доступно на <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:819262-MINISTAR-PROSVETE-O-INICIJATIVI-DA-BOSNJACKA-DECA-UCE-NA-BOSANSKOM-Roditelji-biraju-a-ne-Dzudzo-i-Ugljanin> (приступљено 18.05.2020.)
- Rukovodim se Deklaracijom Skupštine, osuđujemo sve zločine (2019). *N1* (12.07.2019.) Доступно на <http://rs.n1info.com/Vesti/a499207/Brnabic-o-Srebrenici-Rukovodim-se-deklaracijom-Skupstine-osudjujemo-sve-zlocine.html> (приступљено 17.09.2020.)
- RYCO – Regional Youth Cooperation Office – званична презентација. Доступно на <https://www.rycowb.org/> (приступљено 04.05.2020.)
- Сајт Југословенског драмског позоришта (2020). Доступно на <https://www.jdp.rs/> (приступљено 14.05.2020.)
- Сајт Музеја Југославије (2020). Доступно на <https://www.muzej-jugoslavije.org/> (приступљено 14.05.2020.)
- Simeunović, D. (2007). *Srpska kolektivna krivica:(Srbi i tradicija kolektivne krivice)*. Nolit.
- Simeunović, D. (2009). *Nacija i globalizacija*. Zograf.
- Simeunović, D. (2015). Миграције као узрок политичких аномалија у Европи. *Nauka, bezbednost, policija*, 20(3), 1-17.
- Sastanak sa predsednicom Republike Srpske (2018a). *Сајт председника Р Србије*. Доступно на <https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/vesti/sastanak-sa-predsednicom-republike-srpske> (приступљено 14.05.2020.)
- Састанак са представницима Одбора Европског парламента за стабилизацију и придруживање Србије ЕУ (2019b). *Сајт председника Р Србије* (31.10.2019.) Доступно на <https://www.predsednik.rs/lat/pres-centar/saopstenja/sastanak-sa-predstavnicima-odbora-evropskog-parlamenta-za-stabilizaciju-i-pridruzivanje-srbije-eu> (приступљено 19.05.2020.)
- Srbija 53% usklađena sa spoljnom politikom EU, Albanija i Crna Gora 100% (2020). *EurActiv* (07.05.2020.) Доступно на <https://euractiv.rs/7-eu-i-zapadni-balkan/36-vesti/14912-srbija-53-usklaena-sa-spoljnom-politikom-eu-albanija-i-crna-gora-100> (приступљено 09.05.2020.)
- Srbija i Severna Makedonija, kako su se menjali odnosi dve države (2019). *BBC na srpskom* (22.11.2019.) Доступно на <https://www.bbc.com/serbian/lat/balkan-50495419> (приступљено 09.05.2020.)
- Srbija ne priznaje crnogorske diplome (2018). *CDM* (04.07.2018.) Доступно на <https://m.cdm.me/drustvo/srbija-ne-priznaje-crnogorske-diplome-cgo-trazi-da-vlada-rijesi-problem/> (приступљено 09.05.2020.)

- Srbija smenila članicu odbora RYCO (2019). *EWB - European Western Balkans* (14.03.2019.). Доступно на <https://europeanwesternbalkans.rs/srbija-otpustila-svog-clana-iz-regionalnog-odbora-za-omladinu/> (приступљено 09.05.2020.)
- Српски језик се вратио у македонске школе (2019). *Политика* (05.09.2019.) Доступно на <http://www.politika.rs/scc/clanak/437258/Srpski-jezik-se-vratio-u-makedonske-skole> (приступљено 18.05.2020.)
- Stojadinović, P. (2014). *50 logičkih grešaka za koje treba da znate*. Heliks.
- Stojanović, D. (2017). *Populism the Serbian Way*. Peščanik.
- Стратегија националне безбедности Републике Србије (2019). *Службени гласник РС бр. 94*. Доступно на <http://www.pravno-informacioni-sistem.rs/SlGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/skupstina/strategija/2019/94/2> (приступљено 09.05.2020.)
- Subotić, J. (2016). Narrative, ontological security, and foreign policy change. *Foreign policy analysis*, 12(4)
- The Berlin Process in a Nutshell* (2019). Deutsche Gesellschaft für Internationale Zusammenarbeit (GIZ).
- Устав Републике Србије (2006)
- Uzor za Srbiju, zločinac za ostale (2017). *Radio Slobodna Evropa* (31.10.2017.) Доступно на <https://www.slobodnaevropa.org/a/vladimir-lazarevic-predavac-vojna-akademija/28824540.html> (приступљено 18.05.2020.)
- Finnemore, M., & Sikkink, K. (2001). Taking stock: the constructivist research program in international relations and comparative politics. *Annual review of political science*, 4(1), 391-416.
- Hänggli, R., & Kriesi, H. (2010). Political framing strategies and their impact on media framing in a Swiss direct-democratic campaign. *Political Communication*, 27(2), 141-157.
- Hansen, L. (2006), *Security as Practice, Discourse Analysis and the Bosnian War*. The New International relations Series, Taylor & Francis.
- Harris, N. (1990). *National liberation*. IB Tauris.
- Hettne, B. & Söderbaum, F., (1998). The New Regionalism Approach. *Politeia, Vol 17, No 3*, 6-21.
- Hobsbawm, E. J. (1993). *Nacije i nacionalizam*. Novi liber.
- Canveren, Ö, Aknur, M. (2019). Analysis of Change in Party Positions Towards the European Union Agenda in Serbia. *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi* 8 (1), 1-36.
- Connor, W. L. (2003). Nationalism and political illegitimacy. In *Ethnonationalism in the Contemporary World* (pp. 42-68). Routledge.
- Crnogorski jezik je zapravo srpski jezik sa karakteristikama (2017). 021.rs (14.12.2017.) Доступно на <https://www.021.rs/story/Info/Srbija/177908/Crnogorski-jezik-je-zapravo-srpski-jezik-sa-karakteristikama.html> (приступљено 18.05.2020.)
- Član Vučićeve stranke opet zgrozio javnost porukom o Srebrenici (2019). Direktno.hr (11.07.2019.) Доступно на <https://direktno.hr/eu-i-svijet/odvratno-clan-vuciceve-stranke-opet-zgrozio-javnost-porukom-o-srebrenici-161162/> (приступљено 18.05.2020.)
- Čolović, I. (2014). *Rastanak s identitetom*. Biblioteka XX vek.